

بررسی ارتداد در آموزه‌های دینی

مریم رحیمی عبدی^۱

چکیده

ارتداد در فقه اسلامی به عنوان یکی از مباحث بنیادین و حساس دینی و اجتماعی، همواره محل توجه فقیهان و اندیشمندان بوده است. این مفهوم نه تنها بیانگر یک تغییر فردی در باورهای دینی است، بلکه آثار و پیامدهای گسترده‌ای در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه اسلامی بر جای می‌گذارد. آموزه‌های قرآنی و روایی، ارتداد را امری فراتر از انکار درونی می‌دانند و آن را تهدیدی برای سلامت اعتقادی امت و انسجام جامعه تلقی می‌کنند. در سنت فقهی نیز احکام و شرایط خاصی برای اثبات و برخورد با آن در نظر گرفته شده که ناظر بر حفظ دین، پیشگیری از انحراف و مقابله با جریان‌های معارض است. تحلیل‌های کلامی نشان می‌دهد که مسئله ارتداد در پیوند با مفاهیمی چون آزادی عقیده، امنیت دینی و عدالت الهی معنا پیدا می‌کند و تبیین درست آن می‌تواند بسیاری از شبهات رایج در زمینه نسبت دین و حقوق بشر را پاسخ گوید. روش پژوهش در این مقاله توصیفی - تحلیلی است و داده‌ها بر اساس منابع اصیل قرآنی، روایی، فقهی و کلامی گردآوری و با رویکرد تطبیقی میان دیدگاه‌های شیعه و اهل سنت بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که احکام ارتداد در منطق اسلام بر اساس حکمت‌هایی چون صیانت از دین، حفظ نظم اجتماعی و جلوگیری از نفوذ بیگانگان شکل گرفته و از همین رهگذر جایگاهی کلیدی در نظام حقوقی و اعتقادی اسلام دارد.

کلمات کلیدی: ارتداد، آزادی عقیده، صیانت از دین، فقه اسلامی، نظم اجتماعی.

^۱ سطح دو، مدرسه علمیه بنت الرسول (س) شهرستان الشتر

مقدمه

مسئله ارتداد، یکی از موضوعات بنیادین در فقه و کلام اسلامی است که ابعاد فردی، اجتماعی و سیاسی گسترده‌ای دارد. ارتداد به معنای خروج آگاهانه از دین اسلام پس از پذیرش آن، در منابع شرعی و کلامی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا آثار آن نه تنها به فرد، بلکه به انسجام اعتقادی و امنیت جامعه اسلامی نیز بازمی‌گردد. آموزه‌های قرآنی و روایی نشان می‌دهند که شریعت، هم به صیانت از دین و هم به حفظ نظم اجتماعی اهمیت ویژه‌ای می‌دهد. آیات قرآن کریم و روایات معصومین(ع) بیانگر اهمیت پیشگیری از تزلزل در ایمان جامعه و جلوگیری از انحرافات اعتقادی است.

ارتداد، همواره محل بحث فقهی و کلامی بوده و در دوران معاصر با پرسش‌هایی درباره آزادی عقیده و حقوق بشر همراه شده است. مسئله اصلی این پژوهش این است که، چگونه ارتداد در آموزه‌های دینی تعریف می‌شود، احکام آن چه مبانی فقهی و کلامی دارد، و فلسفه و حکمت این احکام چگونه با ضرورت‌های اجتماعی و امنیت اعتقادی جامعه اسلامی مرتبط است؟

هدف اصلی این پژوهش، تبیین جامع مفهوم ارتداد و تحلیل احکام و فلسفه آن در فقه و کلام اسلامی است. این تحقیق با بررسی منابع قرآنی، روایی، فقهی و کلامی، ابعاد مختلف ارتداد را شامل تعریف، انواع، شرایط ثبوت و احکام مترتب، همراه با مبانی فلسفی و اجتماعی آن واکاوی می‌کند. اهداف فرعی پژوهش شامل تحلیل تفاوت‌های فقهی میان ارتداد فطری و ملی، بررسی دیدگاه‌های اهل سنت و شیعه درباره احکام ارتداد و ارائه پاسخی علمی به شبهات معاصر درباره آزادی عقیده و حقوق بشر است. هدف این پژوهش، ارائه تحلیلی انتقادی و علمی است که چارچوبی مستدل برای فهم کامل و دقیق ارتداد در آموزه‌های دینی فراهم کند.

ارتداد به دلیل پیامدهای فردی، اجتماعی و سیاسی خود، همواره مسئله‌ای حساس در تاریخ فقه و کلام اسلامی بوده است. افزایش پرسش‌ها و شبهات معاصر پیرامون آزادی عقیده و حقوق بشر، ضرورت بازخوانی دقیق منابع دینی و سنت فقهی را برجسته کرده است. فقدان پژوهشی جامع که همه ابعاد فقهی، کلامی، اجتماعی و فلسفی ارتداد را همزمان بررسی کند، خلأ مهمی در مطالعات دینی ایجاد کرده است. این پژوهش با هدف پرکردن این خلأ، از منابع معتبر قرآنی، روایی، فقهی و

کلامی بهره می‌گیرد تا مفهوم ارتداد، احکام مترتب و حکمت‌های اجتماعی و فلسفی آن را تبیین نماید و پاسخ‌های علمی و مستدل به شبهات رایج ارائه دهد. از این منظر، پژوهش دارای ضرورت نظری، به دلیل غنای علمی و تکمیل مطالعات پیشین، و ضرورت عملی، به دلیل ارائه چارچوب روشن برای مواجهه فعالان فرهنگی با پرسش‌های معاصر، می‌باشد.

تحقیقات و مطالعات متعددی درباره ارتداد انجام شده است که هر یک به بخشی از ابعاد فقهی یا کلامی آن پرداخته‌اند. از جمله می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

کتاب «جواهر الکلام» نوشته محمدحسن نجفی، که ضمن تبیین احکام فقهی، شرایط ثبوت ارتداد را بررسی کرده است. همچنین، کتاب «شرایع الاسلام» اثر محقق حلی، که تحلیل جزئیات احکام ارتداد فطری و ملی را ارائه می‌دهد. علاوه بر این، کتاب «العروه الوثقی» تألیف سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی، که دیدگاه‌های اهل سنت و تفاوت‌های فقهی میان مذاهب را مورد بررسی قرار داده است. کتاب «کشف المراد» نوشته علامه حلی، که ارتداد را از منظر کلامی و انکار حقایق الهی تحلیل کرده است. با این حال، پژوهشی که به صورت جامع تمامی ابعاد فقهی، کلامی، اجتماعی و فلسفی ارتداد را با هم بررسی کند و پاسخ‌های مستدل به شبهات معاصر ارائه دهد، تاکنون انجام نشده است و این مقاله در پی پرکردن این خلا و ارائه تحلیلی یکپارچه و علمی است.

۱. مفاهیم شناسی ارتداد

مفهوم‌شناسی ارتداد، ریشه‌های لغوی، معنایی و کارکردهای اجتماعی و دینی آن را بررسی می‌کند. تحلیل مفهومی ارتداد، نه تنها درک دقیق متنوع شرعی و روایی را ممکن می‌سازد، بلکه چارچوبی علمی برای استنباط احکام و پاسخ به شبهات فراهم می‌آورد.

۱-۱ ارتداد در لغت

واژه «ارتداد» از ریشه عربی «رَدَّ» گرفته شده است که در لغت به معنای بازگشت، برگشت، رویگردانی و بازپس گرفتن چیزی است. (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۳۶۷). در اصطلاح زبان عرب، «ارتداد» گاهی به معنای بازگشت انسان از مسیر حق به باطل و ترک عهد و پیمان با خداوند به کار رفته است.

به گفته راغب اصفهانی، «رده» به معنای «عقب‌نشینی و بازگشت از چیزی است که بر آن پایبند بوده.» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۲۱).

در قرآن کریم نیز مفهوم بازگشت یا رویگردانی از دین و ایمان در قالب واژگانی چون «فَرَّقُوا» و «عَادُوا» مورد اشاره قرار گرفته است، از جمله: «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ» و از مردم کسی است که جانش را به خاطر خشنودی خدا می‌فروشد و خدا به بندگان مهربان است.» (بقره: ۲۰۷).

در این آیه، اشاره به آگاهانه بودن انتخاب مسیر دین و پایبندی به آن و نیز امکان بازگشت دارد. به طور کلی، از منظر لغوی، ارتداد عبارت است از بازگشت از چیزی که پیش‌تر پذیرفته شده است، خواه دین باشد یا پیمان اخلاقی.

۲-۱ ارتداد در اصطلاح

تعریف دقیق ارتداد در اصطلاح، تمایز آن از شک، تردید یا آزادی اندیشه را مشخص کرده و مبنای تحلیل احکام شرعی و فلسفه اجتماعی آن را تشکیل می‌دهد.

۱-۲-۱ تعریف فقهی ارتداد

در فقه اسلامی، ارتداد به معنای خروج آگاهانه از دین اسلام پس از پذیرش آن است. به بیان فقهاء شیعه، ارتداد عملی است که انسان بعد از ایمان آوردن، دین خود را ترک کند یا کفر به آن بیاورد. (شهید اول، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵۴). جواهر الکلام نیز آورده است: «الارتداد هو ترک الاسلام بعد قبوله بإرادة حرة؛ ارتداد عبارت است از ترک اسلام پس از پذیرش آن با اراده آزاد.» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۳۵).

در منابع فقهی، ارتداد شامل دو نوع اصلی است:

۱- ارتداد اعتقادی (انکار عقاید اساسی اسلام)

۲- ارتداد عملی (انجام اعمالی که نشانه خروج از اسلام است)

این تعریف بر اساس آیات قرآن تأیید می‌شود، از جمله: «ان الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ؛ مسلماً کسانی که پس از ایمانشان کافر شدند، سپس بر کفر خود افزودند، هرگز توبه آنان پذیرفته نخواهد شد؛ و اینانند که گمراهند.» (آل عمران: ۹۰)

۱-۲-۲ تعریف کلامی ارتداد

از دیدگاه کلامی، ارتداد نه تنها خروج از اسلام بلکه نوعی کفر و انکار حق محسوب می‌شود. در کتاب‌های کلامی شیعه، ارتداد به «انکار حقایق الهی بعد از معرفت و یقین» تعبیر شده است. (علامه حلی، ۱۴۱۷، ص ۱۹۲). همچنین آمده است که ارتداد عبارت است از «بازگشت از توحید و ایمان به کفر با علم و اختیار.» (نصیرالدین طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۷۸).

بنابراین، وجه تمایز تعریف کلامی با فقهی در این است که نگاه کلامی بیشتر بر بعد اعتقادی و شناختی ارتداد تمرکز دارد، در حالی که نگاه فقهی بر رفتار و آثار حقوقی و جزایی آن تأکید دارد.

۱-۳ مرز بین ارتداد و شک

یکی از نکات مهم در بررسی ارتداد، تمایز آن با شک است. ارتداد یک عمل آگاهانه و ارادی است، در حالی که شک ممکن است ناشی از ضعف اعتقادی یا تردید علمی باشد و با ارتداد یکسان نیست. به گفته شهید ثانی: «الشک یكون ضعفاً في الاعتقاد وليس ارتداداً ما لم يستقر القلب على النفي؛ شک، وضعفی در ایمان است و ارتداد محسوب نمی‌شود مگر آنکه قلب به طور کامل بر انکار استوار شود.» (شهید ثانی، ۱۴۲۱، ص ۱۴۵).

در فقه و کلام، تمایز ارتداد و شک از لحاظ مسئولیت فردی و آثار حقوقی نیز اهمیت دارد. ارتداد موجب مجازات و آثار اجتماعی و شرعی می‌شود، اما شک نیاز به هدایت و تثبیت ایمان دارد و مجازات شرعی ندارد.

۲. انواع ارتداد و احکام آن

ارتداد، علاوه بر اینکه یک مفهوم اعتقادی و اخلاقی است، دارای تقسیم‌بندی‌ها و احکام شرعی مشخصی نیز می‌باشد. شناخت انواع ارتداد و تمایز آن‌ها از نظر فقهی و کلامی، زمینه را برای

۴-۴-۲ تبیین دلیل مجازات شدید

مجازات ارتداد به منظور پیشگیری از آسیب اجتماعی و تثبیت اصول دینی وضع شده است. آیت الله مکارم شیرازی می‌فرمایند: «اگر افراد بتوانند روزانه از دین خارج شوند، جامعه اسلامی با هرج و مرج مواجه خواهد شد و نوعی استهزای دین رخ می‌دهد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۴۱۰).

تحلیل فلسفی: فلسفه این مجازات، نه تنبیه صرف بلکه حفاظت از مصالح عمومی، صیانت از ایمان جمعی و تثبیت امنیت اجتماعی است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۵۲).

نتیجه‌گیری

ارتداد در آموزه‌های دینی، مفهومی پیچیده با ابعاد فردی و اجتماعی است که در بستر فقه و کلام اسلامی معنا می‌یابد. تعریف اصطلاحی آن به‌عنوان خروج آگاهانه از اسلام پس از پذیرش، جایگاه ویژه‌ای در تفکیک آن از تردید و ضعف معرفتی دارد و نشان می‌دهد که شریعت میان بحران فکری و انتخاب آگاهانه فاصله‌ای معنادار قرار داده است.

تقسیم ارتداد به دو گونه فطری و ملی بیانگر ظرافت نگاه فقه اسلامی به شرایط فرد و آثار اجتماعی رفتار اوست. سخت‌گیری در مورد ارتداد فطری، بر پایه آگاهی بیشتر چنین افرادی از آموزه‌های دینی است و در مقابل، ارتداد ملی با فرصت توبه و بازگشت همراه می‌شود؛ تفاوتی که فلسفه آن، تمایز میان بازگشت از حقیقتی شناخته‌شده و فاصله‌گیری از ایمانی تازه‌پذیرفته است.

مبنای قرآنی و روایی این احکام، گویای آن است که ارتداد تنها یک گناه فردی تلقی نمی‌شود بلکه نوعی تهدید برای سلامت جامعه ایمانی است. آیات الهی ارتداد را در پیوند با فتنه‌انگیزی و ضربه به وحدت امت معرفی کرده‌اند و روایات معصومان(ع) نیز با تأکید بر جنبه اجتماعی آن، مجازات مرتد را ابزار صیانت از دین و جلوگیری از تزلزل بنیان‌های ایمانی دانسته‌اند.

از منظر کلامی، ارتداد نه صرفاً انکار یک باور، بلکه مقابله با فطرت انسانی و مخالفت با حقایق روشن الهی است. چنین نگرشی سبب می‌شود که حکم شرعی آن جنبه‌ای صرفاً کیفری نداشته باشد، بلکه ناظر به پاسداشت عدالت الهی و بقای هویت دینی جامعه باشد.

فلسفه و حکمت این احکام نیز بر همین بنیان‌ها استوار است؛ پاسداری از دین، جلوگیری از نفوذ دشمنان، حفظ نظم اجتماعی و رفع شبهات رایج درباره آزادی عقیده. این رویکرد نشان می‌دهد که اسلام، آزادی اندیشه را محترم می‌شمارد، اما هنگامی که خروج از دین به ابزار تخریب اجتماعی یا سیاسی تبدیل شود، دیگر یک انتخاب فردی محسوب نمی‌گردد و مداخله شریعت ضرورت پیدا می‌کند.

در نهایت، ارتداد در فقه و کلام اسلامی به عنوان پدیده‌ای چندبعدی مورد توجه قرار گرفته است. احکام آن، با تکیه بر نصوص قرآنی، روایات معتبر و اجماع فقها، نه در جهت محدود کردن عقلانیت و آزادی، بلکه برای حفظ مصالح عمومی و ثبات جامعه اسلامی تشریع شده‌اند. بدین ترتیب، تحلیل ارتداد از منظر آموزه‌های دینی، ابعاد اعتقادی، اجتماعی و سیاسی آن را آشکار می‌سازد و نشان می‌دهد که بدون توجه به حکمت‌های درونی این احکام، نمی‌توان در برابر شبهات و نقدهای معاصر پاسخ‌گو بود.

منابع

- قرآن کریم

۱. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. (۱۴۳۹). التمهيد لما في الموطأ من المعاني و الأسانيد في حديث رسول الله (ص). انتشارات موسسه الفرقان للتراث الاسلامي.
۲. ابن قدامه، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۷). المغني. انتشارات دار عالم الكتب، چاپ سوم.
۳. ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. انتشارات دار صادر.
۴. بخاری، محمد بن اسماعيل. (۱۴۲۲). صحيح بخارى. تحقيق محمد زهير بن ناصر. انتشارات دار طوق النجاة.
۵. جناتی، محمد ابراهيم. (۱۳۷۳). ارتداد از دیدگاه مذاهب اسلامي. کیهان اندیشه، (۵۴).
۶. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعه. انتشارات آل البيت.
۷. حصکفی، محمد بن علی. (۱۴۲۳). الدر المختار. انتشارات دار الكتب العلميه.
۸. راغب اصفهانی، حسین ابن محمد. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن. تحقيق صفوان عدنان داودی، انتشارات دار العلم - الدار الشاميه.
۹. شهيد اول، محمد بن مکی. (۱۳۸۱). رسائل الشهيد الاول. موسسه بوستان کتاب. چاپ اول.
۱۰. شهيد ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۲۱). الرسائل الشهيد الثاني. انتشارات دفتر تبلیغات اسلامي حوزه علميه قم. چاپ اول.
۱۱. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷). الميزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامي جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
۱۲. طباطبائی حائری، علی محمد علی. (۱۳۶۸). الشرح الصغير فی شرح المختصر النافع. انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی. چاپ اول.
۱۳. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۷). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. تصحيح حسن حسن زاده آملی. انتشارات موسسه النشر الاسلامي. چاپ هفتم.

۱۴. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار. انتشارات دار احیاء التراث العربی. چاپ دوم.
۱۵. محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. تحقیق و تصحیح عبدالحسین محمدعلی بقال. انتشارات اسماعیلیان. چاپ دوم.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. انتشارات دار الکتب الاسلامیه.
۱۷. موسوی فر، سیدمحسن، خسروی، کاظم. (۱۴۰۱). بازاندیشی سیاست جنایی فقه جزای امامیه قبال جرائم سیاسی (با رویکرد بر جرایم: بغی، محاربه و ارتداد). فصلنامه علمی آموزه‌های فقه و حقوق جزاء. ۱(۱).
۱۸. نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. انتشارات دار احیاء التراث العربی. چاپ هفتم.
۱۹. نصیرالدین طوسی، محمدبن محمد. (۱۴۰۷). تجرید الاعتقاد. تحقیق محمدجواد حسینی جلالی. انتشارات مکتب اعلام اسلامی. چاپ اول.
۲۰. یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم. (۱۳۹۵). العروه الوثقی. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. چاپ سوم.